



# سیری در «فرائد الاصول»

«مهدی مهریزی»

۲- استاد گرجی آن را دارای هشت مرحله می‌داند، بدین شرح:

- ۱- مرحله تأسیس ۲- مرحله تصنیف ۳- مرحله اختلاط علم اصول با کلام ۴- مرحله کمال اصول و تجدید استقلال ۵- مرحله رکود علم اصول ۶- نهضت جدید ۷- ظهور اخباریگری ۸- مرحله بالندگی علم اصول.<sup>۲</sup>
- برخی دیگر نیز آن را، در چهار مدرسه، بدین ترتیب خلاصه کرده‌اند:

- ۱- دوران پیش از تالیف ۲- دوران تالیف ۳- دوره شکوفایی ۴- دوران بالندگی.<sup>۳</sup>

با وجود این اختلاف نظر، همه در این حقیقت، وحدت نظر دارند که شیخ انصاری آغازگر نسل سوم از دوره اخیر علم اصول بوده است.<sup>۴</sup> دوره اخیر، خواه عصر کمال آن باشد (طبق تقسیم‌بندی شهید صدر) یا مرحله هشتم محسوب شود (طبق دسته‌بندی استاد گرجی) و یا مدرسه چهارم باشد (در دیدگاه سوم).

تا زمان شیخ نزدیک به پنجاه اثر مستقل از عالمان شیعه در علم اصول وجود داشت که در میان آنها نوشته‌های عمیق، روشمند و جامع و منسجم فراوان بود.<sup>۵</sup> بنابراین شیخ انصاری وارث دانشی شکل گرفته، منسجم و عمیق بود.

شخصیت شیخ انصاری در حوزه‌های علمی شیعه ناشناخته نیست. مقام بلند او در فقه و اصول، پیش از یک قرن است که بر مراکز علمی سایه افکنده و او را طلایه‌دار این دو دانش کرده است.

آثار و نوشته‌های برجای مانده از این بزرگمرد، در فقه و اصول فراوان است، اما در میان آنها دو اثر گرانبهای، یعنی «فرائد الاصول» و «مکاسب» توانسته‌اند تاکنون طراوت و اتقان خود را حفظ کنند.

در این گفتار با «نگاهی به فرائد الاصول» و تاملی در باب آن، قصد آن داریم تا به جایگاه شیخ انصاری در تاریخ تحول علم اصول شیعه پی برده و روشن سازیم که آن رادمرد، اصول را در چه مرحله‌ای از پیشینیان فراگرفت و خود آن را به کجا رسانید.

در آغاز نگاهی اجمالی به تاریخ علم اصول و آثار اصولی شیخ خواهیم داشت، آن‌گاه کتاب «فرائد الاصول» را به گونه‌ای مبسوط، بررسی می‌کنیم.

صاحبان اندیشه از تطور اصول شیعی، تعبیرهای مختلفی دارند. شهید صدر آن را به سه عصر تقسیم کرده:

- ۱- عصر تمهید و آماده‌سازی ۲- عصر علم ۳- عصر کمال.<sup>۱</sup>

۱. معالم‌الجديده، ص ۸۷-۸۸.

۲. نظرة فی تطور علم الاصول. ص

۳. علم الاصول تاريخاً و تطوراً، ص ۶۹-۷۱.

۴. معالم‌الجديده، ص ۸۸. نظرة فی تطور علم الاصول، ص ۶۰. علم

الاصول تاريخاً و تطوراً، ص ۷۱.

۵. به «کتابشناسی اصول فقه شیعه»، ص ۷۵-۹۶ مراجعه شود. مراد

نوشته‌هایی است که تاکنون به چاپ رسیده است.

یکدیگر اثر می گذارند اما در مقام نقد و نظر باید به تفکیک و استقلال، آنها را بررسی کرد.

در این نوشتار مقصود اصلی بررسی «فرائد الاصول» از دیدگاه متنی مرجع است، اما سزاوار است اشاره ای نیز به زاویه دیگر آن داشته باشیم.

\* فرائد الاصول متنی آموزشی در علم اصول:

این کتاب سالیانی دراز است که در «دوره سطح» به عنوان یک متن آموزشی شناخته شده و تدریس می شود. طرح «اصلاح حوزه ها» یا «اصلاح ساختار آموزشی حوزه ها» و یا «بازسازی نظام آموزشی حوزه ها» که از مدتها پیش شروع و پس از پیروزی انقلاب اسلامی با عنایت و تأکید امام راحل (ره) وارد مرحله ای جدید شد، یکی از ارکانش اصلاح متون درسی بود.

در این راستا «فرائد الاصول» نیز مورد نقد و ارزیابی مختصر قرار گرفت. تدوین «الرسائل الجديدة» که تلخیصی از رسائل است و قبل از پیروزی انقلاب اسلامی عرضه شد، در همین سمت و سو قرار داشت. مؤلف بزرگوار آن خود در مقدمه کتاب به ضرورت های این عمل اشاره کرده است.<sup>۱۰</sup>

شهید بزرگوار سید محمدباقر صدر نیز با تدوین «حلقه ثانیه» در جایگزینی رسائل، گامی دیگر در این وادی برداشت. ایشان در مقدمه «حلقه اولی» چهار سبب برای این اقدام ذکر می کند:

۱- عدم هماهنگی و تناسب بین چهار کتاب رایج اصول (: معالم الاصول، قوانین الاصول، فرائد الاصول و کفایة الاصول)

۲- این کتابها از سوی مؤلفان به قصد آموزش تهیه نشده و لذا حذف و اضافه های بی جا، در آنها فراوان دیده می شود.

۶. الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۴۵، ش ۲۲۷۰.

۷. همان، ج ۶، ص ۱۷۹.

۸. همان، ج ۶، ص ۲۷۵، ش ۱۴۹۳.

۹. مجله حوزه، ش ۴۷، ص ۱۸۹-۱۹۲، مقاله «تالیفات آثار شیخ اعظم مرتضی انصاری» نوشته ناصرالدین انصاری قمی.

۱۰. الرسائل الجديدة، ص ب-د.

از شیخ در این رشته، چند اثر به یادگار مانده است:

۱- فرائد الاصول، تالیف مفصل شیخ در علم اصول.

۲- مطارح الانظار، تقریرات درس شیخ در مباحث

الفاظ.

۳- تعلیقه بر بخش استصحاب از کتاب «قوانین

الاصول» که توسط «مجمع الفکر الاسلامی» تحقیق شده

و در حال چاپ است.

۴- «رسالة فی المشتق» که در ضمن «مجموعه

رسائل» از انتشارات «مکتبه المفید» به چاپ رسیده است.

۵- «التسامح فی أدلة السنن» که در ضمن کتاب اوثق

الوسائل (همان، ص ۲۹۹-۳۰۷) و نیز در «مجموعه

رسائل» چاپ شده است.

به جز این آثار مطبوع، چند اثر خطی نیز از وی بجا

مانده است:

۱- حاشیه بر عوائد الایام، تالیف ملا احمد نراقی (م

۱۲۴۴ق).<sup>۶</sup>

۲- حاشیه بر «قوانین الاصول» نوشته میرزای قمی (م

۱۲۳۲ق)، از اول حجیت خبر تا پایان ادله عقلیه.<sup>۷</sup>

۳- رساله در حجیت ظواهر کتاب.<sup>۸</sup>

۴- همچنین برخی از شاگردان شیخ، درسهای

اصول وی را تقریر کرده اند که نسخه خطی برخی از آنها

موجود است.<sup>۹</sup>

در این مجال به بررسی مهمترین اثر وی یعنی «فرائد

الاصول» می پردازیم و بر این باوریم که بررسی این کتاب

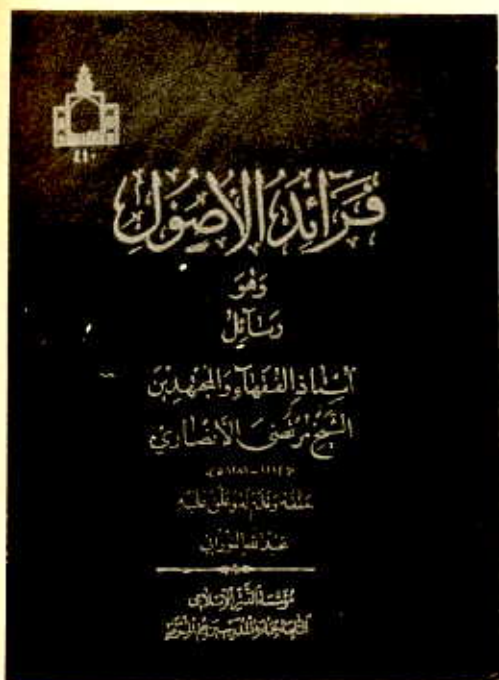
می تواند نشاندهنده مکتب اصولی شیخ انصاری و جایگاه

وی در این دانش باشد. به «فرائد الاصول» از دو زاویه

می توان نگریست: کتاب درسی و آموزشی یا کتاب مرجع

در دانش اصول.

این دو زاویه، گرچه ارتباطی با هم دارند و بر



۳- عدم تناسب و هماهنگی با مراحل تحصیلی؛ چرا که نویسندگان این کتب، آن را برای همپرازان خود نوشته بودند نه برای مبتدیان.

۴- عدم برخورداری از ساختاری متناسب در طرح موضوعات و مسائل؛ یعنی چه بسا موضوعات مهم و کلیدی در قالب مقدمه یا به صورت استطراد طرح می شود و بالعکس مباحث غیر مهم در قالب موضوعات اصلی.<sup>۱۱</sup> اینکه فرائد الاصول به عنوان متن آموزشی تدوین نشده و بیشترین ایرادها نیز از این گونه تدوین ناشی می شود، مورد توجه و تأکید بسیاری از اندیشوران قرار گرفته است:

«به عنوان نمونه کتاب کفایة الاصول مرحوم آخوند خراسانی و رسائل و مکاسب شیخ اعظم انصاری هرگز به عنوان متنی کلاسیک برای تدریس در حوزه های دینی تدوین نشده است... رسائل و مکاسب نیز مجموعه یادداشت های شیخ بزرگوار انصاری است که به منظور پیش نویس بحث خارج فقه و اصول، تحریر می داشته است».<sup>۱۲</sup>

و نیز گفته شده:

«آیا هر آنچه شیخ اعظم نگاشته و متأسفانه فرصت بازبینی و تأملی دوباره و تنظیم مجدد هم نیافته، باید به همان صورت تدریس شود؟ آیا خود شیخ، شاگردان خود از جمله میرزای بزرگ شیرازی را مسؤول تنقیح رسائل نکرد؟ هر چند شاگردان شیخ به رغم دستور استاد، به احترام مقام علمی او از این مهم سرباز زدند. حذف بسیاری از حشو و زواید و مطالب استطرادی رسائل و مکاسب (با اینکه فی حد نفسه مطالب ارزنده ای هستند) و تنظیم آنها به شکل یک کتاب درسی یک ضرورت است. آیا بازنویسی این دو کتاب بر مبنای اصول کتب تعلیمی با حفظ اصالت و امانت، اشکال دارد؟»<sup>۱۳</sup>

مرحوم سید محسن عاملی در اعیان الشیعه نسبت به مؤلفات شیخ، به ویژه رسائل او این چنین قضاوت کرده است:

«أما مولفاته، فمحتاجة الى التهذيب والتنقيح كثيراً، خصوصاً رسائله التي عليها مدارُ تدریسِ الأصول، فقیها

من الایجاز فی مکان لزوم التّطویل، و من التّطویل فی آخر کَمثل دلیل الإسداد مع لزوم الایجاز...»<sup>۱۴</sup> (نوشته های او نیازمند ویرایش و تنقیح فراوان است، به ویژه کتاب رسائل که محور تدریس علم اصول است، زیرا در آن ایجاز و تطویل نابجا وجود دارد).

خود شیخ نیز طبق نقل شاگردانش، تصمیم بر اصلاحاتی داشته است:

«و قد کان بانیاً علی تغییر عبارة الكتاب فی الامر الثاني فی کثیر من مواضعه و قد دعی فاجاب قبله»<sup>۱۵</sup> (استاد مصمم بود بسیاری از عبارتهای مبحث ظن را تغییر دهد اما پیش از اصلاح کتاب دعوت الهی را لبیک گفت).

حق آن است که این ایراد و نقد باید بدین صورت طرح شود که:

۱۱. علم الاصول (الحلقة الاولى)، ص ۱۰-۱۹.

۱۲. کیهان اندیشه، ش ۲۷، ص ۶، مقاله ضرورت بازسازی نظام آموزشی حوزه ها، استاد محمد ابراهیم جنتی

۱۳. کیهان اندیشه، ش ۴۲، ص ۹، مقاله مبانی اصلاح ساختار آموزشی حوزه ها، محسن کدیور.

۱۴. اعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۱۱۷.

۱۵. بحر الفوائد، ج ۱، ص ۲۲۷.

گرچه «فرائد الاصول» در زمانهای گذشته جزء نوشته‌های آموزشی محسوب می‌شده و امتیازاتش، برخی از نواقصش را مرتفع می‌ساخته است، اما امروزه که برای تدوین متنهای درسی و آموزشی از روشهای جدید بهره می‌گیرند و اهل فن می‌توانند با استفاده از آن روشها آثاری مناسب خلق کنند، چرا باید کوتاهی و سهل انگاری سبب شود که اقدام شایسته و مفیدی در این زمینه صورت نگیرد؟ چرا لااقل از نوشته‌هایی از قبیل «حلقات» که به انگیزه تدریس، تدوین شده استقبال نمی‌شود.

چهار. آرای ویژه در فرائد الاصول.  
پنج. منابع شیخ اعظم در فرائد الاصول.

یک. جایگاه رفیع فرائد الاصول یا «روزنه‌ای به دریا» صرف نظر از دقت نظر و عمق آرا و حدس صائب شیخ انصاری که زبانزد تمامی اندیشمندان است، برای نشان دادن شعاع اثرگذاری شیخ اعظم در اصول، و جایگاه بلند فرائد، مباحث زیر طرح می‌گردد:

### ۱- نوآوری

در نوآوریهای شیخ در اصول تردیدی نیست و بسیاری نیز به این امر اعتراف کرده‌اند. شاگرد وی، آشتیانی در بحر الفوائد گفته است: کیف و هو مبتکر فی الفن بما لم یسبقه فیه سابق<sup>۱۶</sup> (شیخ انصاری از مبتکران بی سابقه دانش اصول است).

سید محسن امین معتقد است: «اکثر مطالب فرائد، ابتکاری و نو است»<sup>۱۷</sup>  
استاد محمدجواد مغنیه فرموده است:

«با تتبع و استقرا، بر من آشکار گشت که در مباحث الفاظ علم اصول، همه نویسندگان، روزی خوارِ خوان صاحب حاشیه «هدایة المسترشدين» هستند، و تمام مؤلفان در اصول عملیه از دریای بیکران فرائد می‌نوشند»<sup>۱۸</sup>

برخی دیگر از صاحب نظران گفته‌اند:  
«شیخ در بخش الفاظ همان قالب بندی گذشتگان را دنبال کرد، ولی در بخش امارات و حجج تاثیر بیشتری گذاشته به ویژه در تعادل و تراجیح و طرح مبحث حکومت و ورود. اما در اصول عملیه شیخ مبتکر و مؤسس است»<sup>۱۹</sup>

### \* فرائد الاصول کتاب مرجع در دانش اصول

این قسمت مهمترین بخش این نوشتار است، چرا که در تبیین هدف اصلی مقاله، یعنی معرفی چهره اصولی شیخ اعظم و باز نمود جایگاه وی در علم اصول، بیشترین سهم را دارد.

این قسمت در پنج محور تنظیم می‌گردد:

- یک. جایگاه رفیع فرائد الاصول یا «روزنه‌ای به دریا».
- دو. جایگاه اندیشه‌های بشری در «فرائد الاصول».
- سه. کاستیها.



سیری در «فرائد الاصول»

۱۶. بحر الفوائد، ج ۱، ص ۵۲.  
۱۷. اعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۱۱۷.  
۱۸. علم اصول الفقه فی ثوبه الجدید، ص ۴۴۹.  
۱۹. کیهان اندیشه، ش ۴۱، ص ۴-۶، مقاله «موقعیت شیخ انصاری در تاریخ علوم دینی»، سید احمد موسوی مدنی.

جهت ملموس شدن ابتکار و نوآوری شیخ، و شعاع گزیده آن، نوآوریهای وی را در سه قسمت باز می‌نماییم:

### الف. نوآوریهای قالبی

#### ۱- نظام‌بخشی به مباحث حجج و امارات:

بسیاری از مباحث حجج و امارات که در کتب پیشینیان مورد توجه بود، در ساختاری منطقی و نظام تعلیمی ویژه قرار نداشت. شیخ اعظم در آغاز فرآیند الاصول این بخش از مباحث اصول را در تقسیمی منطقی به سه بخش تقسیم کرد.

بدین صورت که مکلف نسبت به احکام و دستورات شرعی یا قطع دارد یا گمان و ظن و یا شک، بدین جهت مباحث کتاب را در سه مقصد (ج ۱، ص ۲) و تعادل و تراجیح را خاتمه فرآیند الاصول قرار داد.

#### ۲- نظام‌بخشی به اصول عملیه:

گرچه اصل برائت، استصحاب، تخییر و احتیاط در کلام پیشینیان نیز مطرح بوده، ولی انسجام دقیقی منطقی نداشت. شیخ آنها را در هیأتی عقلی به چهار اصل منقسم فرمود و تصریح کرد که این حصر عقلی است، (ج ۱، ص ۲ و ۳۱۰) بدین معنی که تعداد اصول عملیه نه می‌تواند کمتر از چهار اصل باشد و نه بیشتر از آن.

### ب. نوآوری محتوایی

اینک به نمونه‌هایی از نوآوریهای شیخ که در قالب «مسأله» طرح شده‌اند، اشاره می‌کنیم. ممکن است ریشه برخی از این مباحث در نوشته‌ها و کلمات متقدمین نیز یافت شود، اما هیچ‌گاه به این شکل مطرح نشده‌اند.

۱- حجیت قطع: اینکه حجیت قطع ذاتی و متابعت از آن عقلی است از ابتکارات فرآیند الاصول است.

همچنین تقسیم قطع به موضوعی و طریقی و آثار مترتب بر هر یک، از تازه‌های اصولی شیخ است. (ج ۱، ص ۴-۷)

۲- تجرّی: این مبحث در کتب اصول مطرح نبود و تنها در ضمن مباحث فقهی مورد توجه قرار می‌گرفت.

شیخ اعظم به دنبال حجیت قطع به این موضوع پرداخت و حکم آن را در نگاه عقل و شرع روشن ساخت. (ج ۱، ص ۸-۱۴)

۳- قطع قطاع نیز از مباحثی است که شیخ آن را جامعه اصولی پوشاند و گسرنه گذشتگان آن را تنها در لابلای

مباحث فقهی مورد بررسی قرار می‌دادند. (ج ۱، ص ۲۲-۲۳)

۴- علم اجمالی: بحث علم اجمالی در ادامه مباحث

قطع، و تقسیم آن به علم اجمالی در ثبوت تکلیف و سقوط آن، و به تعبیر دیگر، تأثیر علم اجمالی در اشتغال و امتثال

نیز از تازه‌های فرآیند الاصول است. (ج ۱، ص ۲۴-۲۸)

۵- مصلحت سلوکیه: شیخ انصاری به دنبال مسأله

امکان تعبد به ظن و گمان، به وجه تعبد آن پرداخته و در

راه تصویر می‌کند. مصلحت سلوکیه دومین راهی است که

ابداع و تصویر کرده و در نهایت نیز شیوه مختار ایشان قرار

گرفته و به ایراد ابن قبه جواب می‌دهد. (ج ۱، ص ۴۳-۴۷)

۶- حجیت ظواهر: شیخ اعظم بحث حجیت ظواهر

قرآن را که در کلام پیشینیان نیز وجود داشت، همراه با در

نوآوری طرح کرد: نخست آنکه بحث حجیت ظواهر را

به طور عام مطرح می‌ساخت و به ظواهر قرآن مختص

نکرد. گرچه شبهه عدم حجیت ظواهر قرآن را طرح کرده

و بدان به تفصیل پاسخ داد. (ج ۱، ص ۵۴-۷۳)

و دیگر تقسیم اصول لفظیه به دو نوع: آنچه در راه به

دست آوردن مراد متکلم به کار گرفته می‌شود و آنچه در

تشخیص و تعیین موضوع له و اژه‌ها به کار

می‌رود. (ج ۱، ص ۵۴)

۷- حجیت ظن در اصول دین: ایشان پنجمین تنبیه

از تنبیهات انسداد را حجیت ظن در اصول دین قرار داده

و بحث نسبتاً مبسوطی در این زمینه ارائه داده

است. (ج ۱، ص ۲۷۲-۲۸۹)

۸- نسبت بین ادله یا حکومت و ورود: تبیین رابطه

انواع ادله با یکدیگر و رابطه فردی از یک نوع با فرد دیگر،

در استنباط احکام شرعی سهمی به سزا دارد.

شیخ انصاری با ارائه بحثی نو و جدید، رابطه ادله را

با یکدیگر در نگاهی منطقی به چهار قسم تقسیم می‌کند:

و استصحاب (ج ۲، ص ۶۳۸) متعرض تنبیهاتی گشته که گاه خود از موضوع بحث مفصلترند. این سنت حسنه نیز از شیخ به یادگار مانده و عالمان اصول همچنان بدان پایبند هستند.

## ۲- گستردگی مباحث

از دیگر برجستگیهای «فرائد الاصول» توان مؤلف بر طراحی موضوعات جدید و تازه و گسترده ساختن مباحث است. وی در هر مسأله به دسته بندی و ابداع می پردازد. در این قسمت مبحث استصحاب از فرائد الاصول را با آنچه قبل از شیخ انصاری وجود داشته، مقایسه می کنیم تا مدعای بالا هر چه بیشتر آشکار گردد.

استصحاب به منزله یک موضوع اصولی، از آغاز در کتب اصولی مطرح بوده و مسیر تکاملی داشته است.

محقق حلی (م ۶۷۶ق) در کتاب «معارج الاصول» (ص ۲۱۰-۲۰۶) تنها به نقل قول و ذکر ادله موافقان و مخالفان پرداخته است. در این کتاب از موافقان چهار دلیل و از مخالفین سه دلیل نقل شده است.

علامه حلی (م ۷۲۶ق) در کتاب مبادی الوصول الی علم الاصول (ص ۲۵۰-۲۵۱) در چهار سطر حجیت استصحاب را پذیرفته و دلیل عقلی و اجماع بر اعتبار آن اقامه کرده است

شهید اول (م ۷۸۶ق) در ذکری الشیعة (ص ۵ رحلی)، استصحاب حال عقل (اصل برائت) را ذکر کرده و به «کل شیء لک حلال...» تمسک جسته است. آن گاه «اصالة بقاء ماکان» یعنی استصحاب حال شرع را طرح کرده و حجیت آن را پذیرفته است ولی در مورد حال اجماع، فرموده اصحاب در حجیت آن اختلاف کرده اند. (تمام بحث شهید در این زمینه شش سطر می باشد.)

حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ق) نیز در کتاب معالم الدین (ص ۲۲۷-۲۳۲) استصحاب را تعریف کرده و به ذکر اجمالی اقوال پرداخته است، آنگاه متعرض استدلال عقلی مخالفان شده، و در پایان چهار دلیل از عقل و اجماع بر اعتبار استصحاب ذکر کرده است.

حکومت، ورود، تخصیص و تخصص. (ج ۲، ص ۷۵۰-۷۵۲)

اینها تنها نمونه هایی از ابتکارات شیخ انصاری بود. پداست که این نوآوریها به این نمونه ها ختم نمی گردد.

ج. نوآوری روشی.  
۱- تأسیس اصل.

در مواردی از این کتاب گرانسنگ، مؤلف بزرگوار پیش از پرداختن به نقد و بررسی اقوال و ادله، به تبیین و ترسیم قاعده و اصل اولی می پردازد. بدین معنی که حتی اگر هیچ کدام از آرا و ادله را نپذیریم، قاعده و اصل اولی، مسیر را همچنان معین و مشخص می سازد. برای نمونه می توان به آغاز بحث حجیت امارات و ظنون؛ (ج ۱، ص ۴۹) ابتدای مبحث تعادل و ترجیح؛ (ج ۲، ص ۷۵۳) قاعده «الجمع مهمما امکن اولی من الطرح و نیز موضوع تکافؤ دو دلیل (ج ۲، ص ۷۶۰)، مراجعه کرد.

این روشی زیاست که متاخران نیز از آن تبعیت می کنند.

## ۲- تنبیهات:

در هر مبحثی، پس از طرح نزاع و ذکر اقوال و نقد و بررسی آن، ملحقاتی باقی می ماند که مسکوت گذاردن آنها سبب نقصان پژوهش و تحقیق می گردد. شیخ انصاری در فرائد الاصول در پایان بسیاری از مباحث طرح شده، این لواحق را با عنوان تنبیهات مورد دقت نظر و کنکاش قرار داده است.

برای نمونه در پایان بحث حجیت قطع، (ج ۱، ص ۸) ظواهر، (ج ۱، ص ۶۵) انسداد، (ج ۱، ص ۲۱۲) برائت، (ج ۱، ص ۳۵۶ و ۳۷۱ و ۳۸۱) شک در مکلف به، (ج ۲، ص ۴۱۶) جزء و شرط (ج ۲، ص ۴۸۲)

فاضل تونی (م ۱۰۵۹ق) در کتاب «الوافیه» (ص ۱۷۸ و ص ۲۱۸-۲۰۰) تحت عنوان «استصحاب حال عقل» و «استصحاب حال شرع» به بحث نهشته است. در «استصحاب حال عقل» بحث مختصر و فشرده ای دارد و در آن تنها تعریف و وجه حجیت آن را بیان کرده است. همچنین «استصحاب حال شرع» را با تعریف و نقل اقوال، شروع کرده، آن گاه برای تحقیق و بررسی بیشتر اقسام احکام شرعی را بیان می کند تا نشان دهد استصحاب در کدام قسم آن جای دارد. او دلیل اصلی بر اعتبار استصحاب را اخبار و روایت می داند و ده حدیث در این زمینه نقل می کند. در پایان نیز بحثی مستوفی و گسترده در زمینه شرایط عمل به استصحاب ارائه می دهد.

شیخ یوسف بحرانی (م ۱۱۸۶ق) در جلد اول کتاب «الحدائق الناضرة» (ص ۱۴۲-۱۴۶) شک را تعریف کرده آن گاه روایت حجیت استصحاب را بیان کرده و در پایان نیز مطالبی در باب شمول استصحاب نسبت به شک در رافع، و فردیت یک شیء نسبت به رافع آورده است.

میرزا ابوالقاسم قمی (م ۱۲۲۲ق) در کتاب «قوانین الاصول» (ج ۲، ص ۴۹-۷۲) به شرح تمام به استصحاب پرداخته است. مباحث این کتاب را می توان در پنج عنوان کلی تقسیم کرد:

- ۱- تعریف.
- ۲- اقسام استصحاب.
- ۳- اقوال (او هشت قول نقل کرده است).
- ۴- ادله اقوال. نسبت به رأی پذیرفته شده نزد مؤلف، به چهار دلیل: وجدان سلیم، اخبار مستفیضه، روایات خاصه و اجماع، تمسک جسته است.
- ۵- تشبیهات: در این قسمت سه موضوع را مورد توجه قرار داده:

- الف) استصحاب تابع بقای موضوع است.
- ب) جریان استصحاب در اسباب.
- ج) نقل سخن از برخی متأخرین.

محمدحسین بن محمد رحیم الاصفهانی (م ۱۲۶۱ق) در کتاب «الفصول» (ص ۳۶۶-۳۸۲) به شیوه «قوانین الاصول» عمل کرده و مباحث را در پنج بخش گنجانده است.

- ۱- تعریف.
- ۲- اقسام استصحاب (تقسیم از جهت مستصحب، مورد و نیز سبب شک).
- ۳- نقد و بررسی اقوال (در این قسمت ۱۲ قول را در استصحاب بیان داشته است).
- ۴- استدلالها. وی به پنج دلیل تمسک جسته: عقل، قاعده مقتضی و مانع، اخبار عامه، اخبار خاصه و اجماع.
- ۵- نقل برخی فوائد که حکم تشبیهات دارند. تا اینجا به اختصار، سیر مبحث استصحاب را باز گفتیم. اینک به «فرائد الاصول» نظر می افکنیم تا عظمت علمی انصاری روشن گردد.

ایشان در ساختار کلی دو عنوان بر عنوانهای قبل افزوده است. یکی مبادی تصویری بحث و دیگری نسبت استصحاب با سایر ادله. این دو مطلب در پژوهشهای گذشته به شکل مستقل و بارز طرح نگشته بود. بر این اساس باید گفت مبحث استصحاب نزد شیخ انصاری

فرائد الاصول

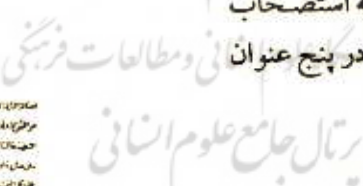
مباحث این کتاب را می توان در پنج عنوان کلی تقسیم کرد:

- ۱- تعریف.
- ۲- اقسام استصحاب.
- ۳- اقوال (او هشت قول نقل کرده است).
- ۴- ادله اقوال. نسبت به رأی پذیرفته شده نزد مؤلف، به چهار دلیل: وجدان سلیم، اخبار مستفیضه، روایات خاصه و اجماع، تمسک جسته است.
- ۵- تشبیهات: در این قسمت سه موضوع را مورد توجه قرار داده:

الف) استصحاب تابع بقای موضوع است.

ب) جریان استصحاب در اسباب.

ج) نقل سخن از برخی متأخرین.



شیخ اعظم دوازده تنبیه ذکر می کند که بسیاری از ابداعات و نوآوریهای وی در ضمن آنها بازگو شده است. شیخ در خاتمه به ذکر سه شرط اساسی استصحاب می پردازد. در «الوافیه» نوشته فاضل تونی نیز این مبحث به این صورت طرح شده بود.

در پایان نسبت استصحاب را با سایر ادله برمی رسیم. نسبت استصحاب با قاعده ید، اصالة الصحة، قرعه، اصول عملیه سه گانه (برائت، اشتغال و تخییر) از مواردی است که شیخ بدانها توجه کرده و در نهایت تعارض دو استصحاب را می کاود.

### ۳- وسعت تنبیه

حجم جستجو در اندیشه های دیگران از معیارهای ارزیابی بلکه ارزشیابی پژوهشها و تحقیقات است. شیخ انصاری از این نگاه نیز محقق بنام و برجسته است. منابع مورد استفاده وی در «فرائد الاصول» که در بخش پنجم به آن اشاره می شود، بالغ بر صد عنوان است. علاوه بر آن مطالعه مباحث کتاب نیز نشانگر این عقیده و نظر است.

در اینجا چند نمونه خاص از کتاب را یادآوری می کنیم: الف. در مبحث انسداد، آن گاه که مقدمه دوم دلیل انسداد یعنی عدم جواز اهمال در شریعت و تکالیف را بیان می کند، سخنان این بخش از قدما و متأخران را در این زمینه می آورد:

سخن شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه، سید مرتضی در رسائل، شیخ طوسی در عده، محقق حلی در معتبر، علامه حلی در نهج المسترشدین، بعضی اصحاب در رساله عصرة المنجود، فاضل مقداد در شرح باب حادی عشر، محقق خونساری، صاحب وافیه، برخی شارحان و رسائل الشیعه، محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، عضدی و حاجبی در مختصر الاصول و شرح آن را نقل کرده و به استنتاج و نتیجه گیری می پردازد. (ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۸) ب. در موضوع شبهه تحریمیه یکی از ادله قائلان

منش عنوان دارد:

۱- تعریف

۲- مبادی تصویری

۳- اقسام استصحاب

۴- اقوال

۵- ادله

۶- تنبیهات

۷- خاتمه

۸- نسبت استصحاب با سایر ادله

در هر یک از این عناوین هفتگانه به گسترده‌گی چشمگیر برمی خوریم.

در قسمت تعریف، پس از نقل پنج رأی، بهترین تعریف را «إبقاء ما كان» دانسته است.

قسمت دوم شامل مبادی تصویری پنجگانه ای است از قبیل اینکه استصحاب اصل عملی است یا دلیل ظنی؟ پس از آن ملاک اعتبار آن را بر هر دو فرض بیان داشته و سپس مقومات استصحاب را بیان می کند.

در بخش تقسیم استصحاب، ابتدا سه محور را ملاک تقسیم قرار داده: یکی تقسیم به لحاظ مستصحب، دیگری تقسیم به اعتبار دلیل حجیت و سومین محور تقسیم به لحاظ شک است. آن گاه به تقسیمات ریزتر هر یک، یعنی در مجموع به نه تقسیم برای استصحاب اشاره کرده است.

در قسمت اقوال، یازده رأی اصلی ذکر شده و شیخ یادآور می شود که اگر به ظاهر کلام فقیهان در اصول و فروع توجه شود، اقوال بسیار بیش از اینها خواهد بود. شیخ پس از این اجمال، به ادله اقوال پرداخته، برای رأی مختار خویش که قول نهم باشد، سه دلیل ذکر می کند:

اجماع، استقراء و اخبار مستفیضه. آنگاه با دقت و حوصله علمی به ذکر دلیل دیگر اقوال و نقد آنها می پردازد.

تنبیهات، عنوان ششمین مبحث است. گرچه این تعبیر و مرادف آن در «قوانین الاصول» و «الفصول» ذکر شده بود اما در آن کتابها تعداد تنبیه ها از سه تجاوز نکرده بود.



برائت، اجماع است. شیخ به نقل آرای علما پرداخته و بطلان این سخن را که، برائت در شبهه موضوعیه نظریه عالمان متأخر امامیه است، روشن می‌سازد. (ج ۱، ص ۳۳۳) بدین منظور، سخن کلینی در مقدمه کافی، شیخ صدوق در العقائد، سید مرتضی و ابن زهره، شیخ طوسی و شیخ مفید، ابوالصلاح حلبی، محقق، علامه، شهید اول و ثانی را نقل می‌کند. (ج ۱، ص ۳۳۲-۳۳۳)

ج. در مبحث استصحاب، آن گاه که اصل عملی یا دلیل ظنی بودن استصحاب را مورد بررسی قرار می‌دهد، می‌فرماید: کلام شیخ طوسی، سید مرتضی، ابن زهره، محقق، علامه، شهید اول و ثانی و نیز صاحب معالم بر دلیل ظنی بودن آن، دلالت دارد.

آن گاه سیر تاریخی تمسک به روایات را برای اعتبار استصحاب چنین بیان می‌کند: اول بار شیخ طوسی به حدیثی تمسک جست که از جهت سند و دلالت ضعف داشت پس از وی، والد شیخ بهائی در کتاب «العقد الطهماسی» به اخبار معتبر از جهت سند و دلالت استناد کرد و محقق خونساری در شرح دروس و دیگران نیز تبعیت کردند. (ج ۲، ص ۵۴۳)

#### ۴- روایه علمی

در این بخش برآنیم که نمونه‌هایی از اخلاق علمی در «فرائد الاصول» را متذکر شویم، تا بتواند الگوی پژوهشگران و محققان باشد.

#### الف- انصاف در نقل و نقد

مرحوم شیخ به هنگام نقل کلامی بلند و طولانی از محقق کاظمی در «کشف القناع»، چنین عذر می‌خواهد: «وما ذکرنا و ان کان محصل کلامه علی ما نظرنا فیہ لکن الاولی نقل عبارته بعینها فعلل الناظر یحصل منه غیر ما حصلناه فانا قدمرنا علی العبارة مروراً و لا یبعد ان یکون قد اختلفت علینا بعض ماله دخل فی مطلبه». (ج ۱، ص ۹۷)

(گرچه چکیده سخن آن محقق بزرگ را طبق برداشت و نظر خویش آوردیم، اما بهتر آن است که اصل سخن او را نقل کنیم شاید اهل نظر به مطلبی غیر از آنچه ما برداشت کردیم، دست یابند. ما بر عبارت مروری و

گذری داشتیم، بدین سبب ممکن است برخی از قراین از ما فوت شده باشد.)

#### ب- پرهیز از ساده انگاری علمی

در بحث اجماع، هنگام نتیجه گیری فرموده است: «انصاف آن است که اتفاق عالمان نمی‌تواند از موافقت معصوم (ع) خبر دهد، همان گونه که نمی‌تواند مستلزم وجود دلیل معتبر باشد. تنه‌اراه، آن است که مجتهد علاوه بر اتفاق علما قراین دیگری نیز بیابد و به آن اتفاق ضمیمه کند.»

وی پیش از این، اتفاق علما را بر نجاست آب چاه شاهد آورده که چگونه ممکن است منشأ این توافق، اسباب متعدد و گوناگون باشد، نه کشف از قول امام (ع) یا دلیل معتبر. آن گاه می‌فرماید:

«و بالجمله فالانصاف - بعد التأمل و ترک المسامحة - بابراز المظنون بصورة القطع کما هو متعارف محصلی عصرنا ...». (ج ۱، ص ۱۰۲)

(باری، پس از اعمال دقت نظر و ترک سهل انگاری، به اینکه مظنون، قطعی تلقی شود، - گرچه اینک رویه محصلان عصر ماست - انصاف این است که ...) گلابه شیخ اعظم در اینجا از سهل انگاری علمی است. آن را مذمت می‌کند و رویه متعارف زمانه را مطرود می‌داند.

#### ج- نقد آرای بزرگان

در بسیاری اوقات عظمت و بزرگی شخصیتها مانع نقد و نظر و رأی آنان می‌گردد و این یکی از آفات بزرگ تحقیق و پژوهش است.

حریم و عظمت عالمان باید به پاس داشته شود، اما پاسداری از آن حریم نباید با تعبد و تسلیم در برابر رأی و نظر آنان اشتباه شود. نقد نظریه یک عالم در واقع احترام به مقام علمی اوست.

محمدحسین اصفهانی (م ۱۲۶۱) صاحب «الفصول الغروية» به کار برده و به نقد دیدگاه‌های وی پرداخته است. (ج ۲، ص ۵۷۲)

دیدگاه‌های ملا احمد نراقی (م ۱۲۴۸) مؤلف «عوائد الایام» و «مناهج الاحکام» نیز مورد نظر شیخ بوده، و از او به عنوان «بعض المعاصرین» نام برده است. (ج ۲، ص ۶۵۵)

#### هـ - حریت تتبع

از دیگر خلقیات شیخ اعظم توجه به برخی منابع اصولی عامه است. نام این کتب در بخش منابع خواهد آمد.

#### دو. جایگاه اندیشه‌های بشری در «فرائد الاصول»

این بخش در حقیقت بنیادهای فکری شیخ انصاری را، در علم اصول باز می‌نماید، و میزان بهره‌وری وی را از سایر اندیشه‌های بشری نشان می‌دهد.

در این بخش جایگاه عقل، عقلا و عرف در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته و بدین جهت در سه قسمت تنظیم می‌گردد.

#### \* عقل

شیخ اعظم در «فرائد الاصول» نزدیک به صدویست مورد به طور ضمنی به مباحث عقل نظر افکنده است. گاهی بدان استناد جسته و در اثبات مطلبی عقل را مطرح کرده و گاهی در طرد و عدم استفاده از آن، سخن رانده است.

این مباحث در تمام کتاب پراکنده است، شاید بتوان ذهنیت آن بزرگ را نسبت به عقل با این ساختار منطقی بیان کرد:

ایشان عقل را به فطری سلیم، و ظنی ناقص، تقسیم می‌کند. وی عقل فطری را بر حسب نقل متواتر، حجت می‌داند و آن را حجت باطنی و شریعت درونی قلمداد می‌کند. (ج ۱، ص ۱۰۹) و معتقد است عقل قطعی، با دلیل نقلی تعارض و مخالفت ندارد و موردی برای آن یافت نشده است، و اگر چنین موردی یافت شود باید دلیل نقلی تاویل شود. (ج ۱، ص ۱۸ و ۱۹)

چنین عقلی در موضوعش تردید ندارد و حکم آن نیز، تخصیص بردار نیست. (ج ۱، ص ۲۵۲)

شیخ اعظم در برخی موارد به بزرگانی از فقه و اصول، نسبت لغزش و توهم می‌دهد. نسبت به ابن‌ادریس چنین قضاوت می‌کند:

«... مع انه فی الحقیقة اعتماد علی اجتهادات الحلی مع وضوح فساد بعضها.» (ج ۱، ص ۹۲)

(این نظر در واقع مبتنی بر استنباط ابن‌ادریس است با آنکه برخی از استنباط‌های وی واضح الفساد است.)

همچنین در بحث حجیت شهرت فرموده، برخی برای اعتبار شهرت به ادله خبر واحد تمسک جسته‌اند،

اما این خیالی واهی و بی‌اساس است که عده‌ای در دام آن افتاده‌اند و یکی از آنها شهید ثانی در «مسالك» است. (ج ۱، ص ۱۰۵)

#### د - گریز از حجاب معاصرت

در میان عالمان بزرگ، احترام به اندیشه معاصران و نقد و نظر آرای آنها، سنتی ممدوح است، گرچه برای برخی دیگر، حجاب معاصرت، سبب محرومیتشان از این فیض شده است.

شیخ اعظم، توجه فراوان به معاصران خود دارد و از آنان به احترام و تجلیل یاد می‌کند و به نقد نظر آنان می‌پردازد. در «فرائد الاصول» آرای فقیهان و اصولیان

بزرگی از معاصران شیخ، مورد توجه وی قرار گرفته است. از محمدتقی اصفهانی (م ۱۲۴۸ هـ.ق) مؤلف

«هدایة المسترشدين» با لقب «بعض المحققين من المعاصرین» یاد می‌شود. (ج ۱، ص ۲۲۱)

در موارد متعددی که به آرای میرزا ابوالقاسم قمی (م ۱۲۳۲)، نویسنده قوانین الاصول اشاره شده، از او با

عنوان «بعض المحققين» و «المحقق القمی» یاد می‌شود. (ج ۲، ص ۵۲۷ و ۵۴۴ و ۵۹۲ و ۶۹۳)

همچنین تعبیر «بعض المعاصرین» را برای

مَدَائِقُ الْحَقِّ الْمُبِينِ  
 تَعْلِيمُ الْوَالِدِ لِلْوَالِدِ وَالْوَالِدِ لِلْوَالِدِ  
 تَعْلِيمُ الْوَالِدِ لِلْوَالِدِ وَالْوَالِدِ لِلْوَالِدِ



و جوب مقدمه علمیه. (ج ۲، ص ۴۴۴، ۴۵۲، ۴۵۵، ۴۶۷، ۵۱۲)

۴- حکم عقل به قبح تجرّی. (ج ۱، ص ۸-۱۲)

۵- حکم عقل به حرمت مخالفت عملیه تکلیف، خواه دفعی باشد یا تدریجی و خواه اجمالی باشد یا تفصیلی. (ج ۱، ص ۳۲، ۳۳ و ج ۲، ص ۴۱۷)

۶- حکم عقل به قبح نسبت چیزی به مولا، که از او نیست. (ج ۱، ص ۴۹-۵۰)

۷- حکم عقل به وجوب اطاعت و حرمت معصیت. (ج ۱، ص ۹، ۱۱، ۲۲۷ و ج ۲، ص ۴۰۵، ۴۰۹، ۷۶۱)

۸- حکم عقل به اینکه هر جا انکشاف ظنی مطلوب است، میان اسباب تفاوتی نیست. (ج ۱، ص ۲۴۵)

۹- حکم عقل به اصالة الصحة. (ج ۲، ص ۷۲۰)

۱۰- حکم عقل به اینکه خاص بیان عام است. (ج ۲، ص ۷۵۱)

۱۱- حکم به تخییر در دو دلیل متعارض. (ج ۲، ص ۷۶۸)

۱۲- حکم عقل به برائت، احتیاط و تخییر. (ج ۲، ص ۷۵۰ و ج ۱، ص ۳۴۵)

۱۳- حکم به قبح عقاب جاهلِ قاصر. (ج ۱، ص ۳۴۵ و ج ۲، ص ۵۱۱)

۱۴- حکم به جواز مؤاخذه تارك فحص و معذور نبودن او. (ج ۲، ص ۵۱۱ و ۵۱۳)

۱۵- حکم عقل به وجوب اطاعت به صورتی که به واقع نزدیکتر باشد. (ج ۱، ص ۲۳۵)

۱۶- حکم عقل به وجوب عمل به دلیل نزدیکتر به واقع. (ج ۲، ص ۸۱۵)

۱۷- حکم به قبح اکتفا به پائیترا از امثال علمی. (ج ۱، ص ۲۵۷ و ۲۵۹)

۱۸- وجوب دفع ضرر مظنون در تمام موارد. (ج ۱، ص ۱۷۵)

۱۹- حکم به قبح عقاب بدون بیان. (ج ۱، ص ۱۹۱ و ج ۲، ص ۴۶۲)

۲۰- رعایت مراتب امثال، به حکم عقل الزامی است. (ج ۱، ص ۲۱۰)

و نیز بر این باور است که غالب دستورات رسیده از شرع در زمینه‌هایی است که به حکم عقلی نمی‌توان استغنا حاصل کرد. (ج ۲، ص ۸۱۲) بدین معنی که آنچه را عقل درک کند شرع غالباً از بیان آن صرف نظر و به حکم عقل اکتفا کرده است.

چنین عقلی کارکردهایی نیز در علم اصول و فقه دارد:

الف) در تشخیص قیود موضوع از آن استفاده می‌شود. (ج ۲، ص ۶۹۳)

ب) این عقل احکامی دارد که معتبر و حجت است، برخی از آنها با حکم شرعی تلازم دارد، و برخی دیگر فقط حکم عقلی است. (ج ۱، ص ۲۲۷)

مجموع احکام عقل که در «فرائد الاصول» آمده اعم از ملازم با حکم شرع، و غیر ملازم، بدین شرح است:

۱- حکم عقل به وجوب احتیاط. (ج ۱، ص ۳۵۹ و ج ۲، ص ۴۰۹، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۷۸)

۲- حکم عقل به رجحان احتیاط. (ج ۱، ص ۳۵۹ و ۳۷۵)

۳- حکم عقل به لزوم دفع ضرر محتمل، (ج ۱، ص ۳۵۵ و ج ۲، ص ۴۱۸، ۴۵۲، ۴۵۵) نتیجه این حکم

وجوب نظر در معجزات انبیا، عدم معذوریت جاهل قادر بر فحص، لزوم احتیاط در اطراف علم اجمالی و

۲۱- به حکم عقل، ظن اطمینانی نزدیکتر به علم است. (ج ۱، ص ۲۴۵)

۲۲- حکم عقل به رجحان احتیاط بر تحصیل واقع از طریق منصوب، در غیر عبادات. (ج ۱، ص ۲۱۹)

۲۳- حکم عقل به حسن انجام کاری که قطع داریم مطلوب مولا است و بالعکس. (ج ۱، ص ۵)

۲۴- حکم به وجوب احراز تکلیف واجب، در حین امتثال، به تعبیر دیگر، وجوب فراغ یقینی هنگام اشتغال یقینی. (ج ۱، ص ۳۹۴ و ج ۲، ص ۴۰۶، ۴۴۹، ۴۷۸)

۲۵- حکم عقل به تقدیم اعتقاد تفصیلی ظنی، بر امتثال اجمالی علمی، در مقام اطاعت. (ج ۱، ص ۲۶)

پیداست که مواردی جز اینها نیز می توان از لابلای این کتاب گرانقدر، پیرامون عقل فطری سلیم و قطعی بدست آورد.

اما عقل ناقص و ظنی که گاهی از آن به عقل غیر مستقل یاد می کند، (ج ۲، ص ۵۴۴) مورد مذمت اخبار و روایات قرار گرفته (ج ۱، ص ۱۹) و از مصادیق آن،

نیاس، استحسان، استقراء و ... است. (ج ۱، ص ۱۹ و ج ۲، ص ۵۴۴)

این عقل در اصول دین مفید جزم نیست (ج ۱، ص ۲۱) و در استنباط احکام و کشف مناط دستورات شرع

نباید بدان رجوع کرد. (ج ۱، ص ۲۰ و ۲۱)

در کلمات شیخ بزرگوار به تعریفی از عقل فطری سلیم و مقابل آن یعنی ناقص ظنی بر نمی خوریم.

همچنین ملاک و معیاری برای تشخیص و شناسایی مصادیق این دو ارائه نشده است.

روشن است که تعریف آن دو و ارائه ملاک امری ضروری و لازم است زیرا چنان واضح و روشن نیستند که مستغنی از تعریف و ارائه ملاک باشند.

بدون تعریفی روشن و ارائه ملاکی واضح، در موارد

مخاصمه و اختلاف نظر، هر کدام از دو طرف براحتی رقیب خود را متهم به پیروی از ظن می کند و رأی خود را مطابق عقل فطری می داند. نظیر آنچه که میان اخباریها

و اصولیین واقع شده است. مع الاسف در سایر کتب اصول نیز، به این مسأله پرداخته نشده است.

### \*\*\* عقلا

شیخ اعظم در موارد متعددی به حکم عقلا استشهد می کند، گرچه تعبیری از آن متفاوت است. گاهی با عنوان «بنای عقلا» و در پاره ای موارد با عبارت «حکم عقلا» یا «سلوک عقلایی» یا «طریقه عقلا» از آن یاد می کند.

موارد استشهد شیخ را می توان به دو دسته تقسیم کرد: الف) ارجاع اموری از سوی شرع، به عقلا. ایشان کیفیت امتثال احکام شرعی را از این قسم دانسته اند. (ج ۱، ص ۲۱۳-۲۱۴ و ۲۲۸)

ب) امور مورد اتفاق عقلا. در این قسمت به نمونه های فراوان در فرائد الاصول بر می خوریم که غالب آنها را مؤلف بزرگوار پذیرفته است؛ همچون:

۱- حمل کلام متکلم بر بیان مطلوب واقعی خویش، که از شاخه های آن اصل عدم صدور روایت به انگیزه عدم بیان حکم است. (ج ۱، ص ۱۰۸)

۲- حجیت ظواهر را از امور عقلایی دانسته (ج ۱، ص ۵۷، ۶۳، ۶۸) که از ملزومات این اصل نزد عقلا، عدم اعتنای به احتمال غفلت (ج ۱، ص ۶۷) و عدم خطای حسنی مخبر می باشد. (ج ۱، ص ۷۸)

۳- رجوع به قول لغت دانها جهت دست آوردن موضوع له و اژه ها. این مطلب را از محقق سبزواری نقل می کند و خود نیز فی الجمله بدان ملتزم است. (ج ۱، ص ۷۴-۷۵)

۴- وجوب مقدمه علمی. (ج ۲، ص ۴۱۱)

۵- عدم اعتنا به شبهه غیر محصوره. (ج ۲، ص ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۸)

۶- عقلا مراعات علم اجمالی را واجب می شمارند. (ج ۲، ص ۴۳۸) و بر این اساس مخالفت قطعی را حرام می دانند. (ج ۲، ص ۴۳۳)

۷- عقاب بدون بیان نزد عقلا قبیح است. (ج ۱، ص ۳۳۵)

۸- عقلا دفع ضرر مظنون را واجب و لازم می دانند. (ج ۱، ص ۱۷۵)

خطاب به اجتناب از محرّمات را به ابتلا تقیید می‌کند زیرا عرف صدور بدون تعلیق آنرا قبیح می‌داند. (ج ۱، ص ۴۲۲) (هـ) حجیت ظواهر الفاظ به حکم عرف. (ج ۲، ص ۲۹۴) (و) رجوع به عرف در تشخیص و بقای موضوع. علاوه بر آنکه به این کلیت معترف است، (ج ۲، ص ۶۹۴) در صدق و بقای موضوع استصحاب، عرف را میزان می‌داند. (ج ۲، ص ۶۹۷، ۶۱۸، ۶۴۰، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۹۵، ۶۴۶، ۵۰۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۸۶، ۶۶۵) (ز) رجوع به عرف در تشخیص مراد متکلم. میزان و معیار را، در اینکه قید در خطاب، به موضوع برگشت دارد یا به حکم، عرف می‌داند. (ج ۲، ص ۶۹۳) علاوه بر اینها بحث‌های ضمنی دیگری نیز پیرامون عرف در فرائد الاصول مطرح شده است از قبیل: حجیت مسامحات عرفیه، (ج ۲، ص ۶۸۵) مبنای عمل عرف. (ج ۲، ص ۷۸۸)

بنابراین باید گفت عرف در مباحث اصولی و فقهی نقش اساسی دارد. کاربرد عرف در مباحث اصولی را می‌توان از همین بررسی اجمالی در فرائد به دست آورد، زیرا با اینکه این کتاب نیمی از مباحث علم اصول را در خود جای داده است، اما در موارد فراوانی از عرف کمک گرفته است.

البته کاربرد عرف در فقه بسیار بیشتر است. براساس تبعی که در ابواب فقه صورت گرفته، این موارد از دو دست تجاوز می‌کند.<sup>۲۰</sup>

مع الاسف، بحث جامع و روشنی در علم اصول پیرامون عرف صورت نگرفته است. اگر نظریات فقها از لابلای نوشته‌های فقهی استخراج شود، و به مباحث پراکنده‌ای که در ضمن موضوعات علم اصول طرح شده، منضم گردد، بحث جامعی را شکل خواهد داد.

- ۹- عقلا - البته براساس وجود صفت شقاوت در فاعل - تجری را حرام و ناروا می‌شمارند. (ج ۱، ص ۸-۹)
- ۱۰- عقلا در مواردی از شبهه و جویبه فحص را لازم نمی‌دانند. (ج ۲، ص ۵۲۴)
- ۱۱- عقلا تحصیل امتثال علمی اجمالی را بر اعتقاد تفصیلی ظنی مقدم می‌دارند. البته شیخ در عین پذیرش این حکم عقلایی استدلال می‌کند که باید به امتثال ظنی اکتفا نمود. (ج ۱، ص ۲۶)
- ۱۳- ایشان فی الجمله، اتفاق عقلا را بر استصحاب می‌پذیرد. (ج ۲، ص ۶۶۷ و ۷۴۰) گرچه کلیت آن را نزد عقلا طرد می‌کند. (ج ۲، ص ۵۸۲)

### \*\*\* عرف

شیخ اعظم در فرائد الاصول بیش از سی مورد، از عرف بهره گرفته است. این موارد را می‌توان در چند عنوان کلی گنجانند:

- الف) رجوع به عرف برای تعیین معنی واژه‌ها و ترکیبها. ایشان در معنی فاسق، (ج ۱، ص ۲۴) رکن، (ج ۲، ص ۴۸۲) تبیین، (ج ۱، ص ۱۲۶) و امکان، (ج ۲، ص ۷۵۶) و همچنین معنی آیه فاستلوا اهل الذکر (ج ۱، ص ۱۳۳) عرف را به داوری و قضاوت می‌گیرد.
- ب) رجوع به عرف در صدق عنوانها و مفاهیم. مولف بزرگوار معتقد است، عصیان نزد عرف بر مخالفت احتمالی صدق نمی‌کند، (ج ۲، ص ۴۱۱) از آن طرف، مخالف نهی بر مخالفت اجمالی نیز صادق است. (ج ۲، ص ۴۱۷) همچنین داوری عرف را در صدق محصور و غیر محصور فی الجمله پذیرفته است. (ج ۲، ص ۴۳۶)

ج) رجوع به عرف برای تعیین راجح. (ج ۱، ص ۳۰۶) (د) تقیید به وسیله عرف.

۲۰. خلیل رضا المنصوری، نظریة العرف، ص ۸۹-۱۱۸، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.

سه - کاستی‌ها

در این بخش موارد و نمونه‌هایی را یاد می‌کنیم که شیخ بزرگوار در فرائد الاصول بدانها نپرداخته ولی در کتب پیشینیان مطرح بوده و به دلایلی پرداختن به آنها لازم بوده است:

الف) دلیل استقرایی

این موضوع در کتابهای اصولی برخی معاصران شیخ وجود دارد. میرزای قمی (م ۱۲۳۲ق) در جلد دوم از «قوانین الاصول»، ص ۷۹ قانونی را بدین موضوع اختصاص داده است و ظاهراً او مبتکر طرح این عنوان در اصول محسوب می‌شود. پس از وی سید ابراهیم قزوینی (م ۱۲۶۲ق) در کتاب «نتایج الافکار» بحث نسبتاً مبسوط و مفصلی در این باب آورده و از صفحه ۱۸۹ تا ۱۹۴ کتاب را بدان اختصاص داده است.

با این وجود، دلیل استقرایی در فرائد الاصول طرح نشده است. اصولیان پس از شیخ انصاری نیز بدان نپرداختند. تنها شهید بزرگوار سید محمدباقر صدر (م ۱۴۰۰ق) در کتاب «المعالم الجدیدة» (ص ۱۶۰-۱۷۰) به طرح عالمانه و منطقی آن همت گماشت. اما هنوز این موضوع مراحل ابتدایی پژوهش را می‌گذراند.

بسیار مناسب بود که شیخ به این موضوع می‌پرداخت و دیگران را از دقت‌های عالمانه خویش بهره‌مند می‌ساخت. آنچه ما را وامی‌دارد که جسورانه جای این بحث را در «فرائد» خالی بینیم عوامل زیر است:

۱- شیخ در مقابل کسانی که استقراء و اولویت را جزء قیاس دانسته‌اند، اعتراف می‌کند که چنین نیست، بلکه تعدادی از عالمان شیعی بدان تمسک جسته‌اند. (ج ۱، ص ۲۳۸)

همچنین در مواردی خاص، تمسک برخی از اصولیان و فقیهان را به استقراء ذکر کرده است.

در دوران بین حرمت و وجوب برخی جانب حرمت را ترجیح داده و به استقراء در احکام شرعی استدلال کرده‌اند. (ج ۱، ص ۳۳۹)

صاحب حدائق به استقراء استناد کرده و اجتناب از مشتبهین را لازم دانسته است. (ج ۲، ص ۴۱۴)

وحید بهبهانی و صاحب ریاض براساس استقراء حجیت شهادت عدلین را به طور مطلق پذیرفته‌اند. (ج ۲، ص ۵۶۳) میرزای قمی یکی از ادله حجیت استصحاب را به صورت مطلق استقراء قرار داده است. ۲۱ (ج ۲، ص ۵۸۱) و نیز براساس استقراء پذیرفته که موضوع استصحاب می‌تواند امری خارجی، عرفی، لغوی و یا حکم شرعی باشد. (ج ۲، ص ۶۷۴)

جالب اینکه شیخ در این موارد تنها به اشکال صغروی بسنده کرده، یعنی تحقق غلبه را با استقراء مورد تردید قرار داده است.

۲- شیخ بزرگوار در چند مورد برای اثبات مدعای خویش به استقراء استناد کرده و به حسب ظاهر استدلال را پذیرفته است. «سومین دلیل وجوب فحص، قبل از اجرای برائت» را تتبع و استقراء موارد و نمونه‌های خاص قرار داده و فرموده است: «دلیل سوم مواردی است که بر مؤاخذه افراد جاهل نسبت به گناهان ناشناخته، دلالت دارد و این مواخذه مستلزم لزوم تحصیل علم می‌باشد» (ج ۲، ص ۵۱۰) آن‌گاه نمونه‌هایی را ذکر می‌کند. البته در اینجا واژه استقراء را به کار برده است.

و نیز «دومین دلیل حجیت استصحاب در شک در رافع» که رأی شیخ بر آن است، استقراء می‌باشد، در این زمینه فرموده است:

«اما از اول فقه تا آخر را تتبع کردیم و هر جا شک در بقاء حکم سابق از جهت رافع بوده شارع حکم به بقا کرده است... و انصاف این است که این استقراء مفید یقین

۲۱. قوانین الاصول، ج ۲، ص ۶۳.

است و از استقرایی که وحید بهبهانی و صاحب ریاض براساس آن شهادت عدلین را به طور مطلق ثابت کرده اند به واقع نزدیکتر است. (ج ۲، ص ۵۶۳)

شیخ همچنین پذیرفته است که در موارد زیادی از استقراء، اطمینان حاصل می شود. (ج ۱، ص ۲۴۷)

۳- در موارد زیادی استقراء را جزء ظنون و در ردیف «شهرت» مطرح کرده است. (ج ۱، ص ۱۹۸، ۲۱۶، ۲۳۸، ۳۰۴) گرچه در این موارد حکم به عدم اعتبار آنها نموده، اما می بینیم در بحث امارات، «شهرت» را به عنوان یک مبحث مستقل پس از «اجماع منقول» مورد بررسی قرار داده است.

به هر حال طرح این مبحث در فرآیند الاصول می توانست زمینه پیگیری و نقادی اصولیان پس از وی را به دنبال داشته باشد و طبیعی است که در بستر نقد و نظر بسیاری از مبهمات آن از بین می رفت.

۴- نمونه های فراوانی در فقه و اصول به چشم می خورد که فقیهان و اصولیان به استقراء تمسک کرده و نتیجه آن را پذیرفته اند:

صاحب حدائق معذوریت جاهل را با استناد به استقراء پذیرفته است. ۲۲

صاحب جواهر حرمت اضرار به نفس را به طور مطلق به استقراء مستند کرده است. ۲۳

مشهور فقها و صاحب عروة الوثقی فتوا داده اند که اگر وطی به شبهه، سابق بر تزویج باشد موجب حرمت ازدواج خواهد شد، یکی از ادله آنان استقراء بوده است. ۲۴

شهید سید محمدباقر صدر کار را سبب مالکیت در ثروتهای طبیعی می داند و آن را از ضم مجموعه ای از احکام به دست آورده است. ۲۵

بر همین اساس، برخی از فقها سیر در ابواب فقه و فتاوی فقهای را بهترین دلیل برای اثبات حکومت در عصر غیبت دانسته اند. ۲۶

اینها وجوهی است که طرح این موضوع را به عنوان یک قانون اصولی ضروری می سازد.

در پایان، خلاصه مطلب میرزای قمی را در «قوانین الاصول» می آوریم:

«استقراء یعنی حکم کلی براساس یافته های جزئی، استقراء گاهی تام است و گاهی ناقص، استقراء تام که «قیاس مقسم» نامیده می شود از حجیت برخوردار است لکن در حیطة احکام شرعی یافت نمی شود.

استقراء ناقص آن است که حکم در موارد غالب یافت شود و چنین استقرائی مفید گمان است گرچه درجه ظن و گمان نسبت به موارد متفاوت است و گاهی مفید گمان نزدیک به یقین می شود.

نمونه های استقراء ناقص در شرع فراوان است. مانند حجیت بینه و حکم به اینکه نمازهای واجب را بر مرکب نمی توان اقامه کرد و از این می توان استنتاج نمود که نماز وتر مستحب است زیرا می توان آنرا بر مرکب اقامه نمود. بنابراین استقراء ناقص حجت است زیرا گمان به حکم شرعی می آورد. ۲۷

گرچه مبالغه میرزا در حجیت استقراء براساس اعتقاد وی به انسداد باب علم است، اما رأی او به میزان بالایی قابل قبول و اثبات است حتی بر مبنای انفتاح باب علم. و بسیار شایسته است عالمان اصول به این موضوع پرداخته، و این کاستی را جبران نمایند.

#### ب) قیاس

یکی دیگر از موضوعاتی که در کتب اصولی پیش از شیخ، کاملاً شایع بود، مسأله قیاس است. غالب نوشته های اصولی قبل از فرائد الاصول این موضوع را دربر دارند، اما پس از شیخ انصاری این موضوع کم کم

۲۲. معالم الجدیة، شهید محمدباقر صدر، ص ۱۶۲.

۲۳. جواهر الکلام، ج ۵، ص ۱۰۸ و ۱۰۳.

۲۴. مستند العروة، کتاب النکاح، ج ۱، ص ۳۸۶-۳۸۷ و ص ۳۹۱.

۲۵. معالم الجدیة، ص ۱۶۴. اقتصادنا، ص ۵۲۹ و ۵۳۱. الاسلام بقود الحیاة، ص ۴۷.

۲۶. دروس ولایة الفقیه، ج ۱، ص ۸۹-۹۰.

۲۷. قوانین الاصول، ج ۲، ص ۷۹.

شیخ در چند جای رسائل از تنقیح مناط بهره  
جسته، (ج ۱، ص ۲۴۷، ۳۸۹ و ج ۲، ص ۴۹۹، ۸۲۴)  
بگذریم از آثار فقهی وی.

و در یک مورد تصریح کرده است «... گاهی از  
قیاس قطع حاصل می شود، و این چنین قیاس تنقیح مناط  
قطعی نامیده می شود.» (ج ۱، ص ۲۵۵)  
همچنین اولویت اعتباریه را از اقسام قیاس  
می داند، (ج ۱، ص ۲۵۵) با اینکه در جای دیگر تصریح  
می کند، تعداد قابل ملاحظه ای از عالمان شیعی بدان عمل  
کرده اند. (ج ۱، ص ۲۳۸)

بگذریم از موارد متعددی که، فقیهان یکدیگر را متهم  
به قیاس می کنند، با اینکه قیاس کننده چنین نسبتی را نمی پذیرد و  
مدعی است تنقیح مناط قطعی است، از قبیل آنکه شیخ،  
در برابر کسانی که با استصحاب حال صغر و جنون خواسته اند  
براثت در حال تکلیف را اثبات کنند، فرموده: «این کار  
به قیاس شبیه تر است تا استصحاب» (ج ۱، ص ۳۳۸)  
۲- برخی چنین مدعی شده اند که:

«با توجه به مباحث گذشته معلوم گردید که اصولیین  
علمای امامیه قیاس منصوص العله و اولویت و قیاس جلی  
و به طور کلی هر قیاس تحت هر عنوان که به نوعی از قطع  
و یقین برسد قبول می نمایند و تنها مورد اختلاف قیاس  
مستنبط العله به استنباط ظنی است و به گفته آقای دکتر  
محمدی «مورد اختلاف منحصر است به قیاس مستنبط  
العله که مصادیق آن، به طوری که تنها قیاس دلیل مسأله  
باشد تصور نمی رود خیلی زیاد باشد...» پس منشأ این  
همه نزاعهای لفظی و غیر لفظی و انگیزه این همه  
جبهه بندیها بر سر این مسأله چه بوده است؟

با توجه به مقدمات و مراتب بالا بخوبی روشن  
می شود که علل و عوامل سیاسی در دامن زدن به  
اختلافات فرق، دخالت تام و تمامی داشته است...<sup>۲۹</sup>  
روشن است که این مدعا توابعی دارد که مقبول

مطرود شد و از اصول فقه شیعه رخت بریست. و تنها در  
چند کتاب اصولی پس از شیخ این موضوع دیده می شود:  
حقایق الاصول، نوشته عبدالرحیم بن علی النجفی  
الاصفهانی (م ح ۱۲۸۶ ق).

الأرائک، تألیف مهدی بن محمد علی اصفهانی  
(ولادت ۱۲۹۸ ق).

حاشیه قوانین الاصول، اثر سید علی مجتهد  
قزوینی (م ۱۲۹۸ ق).

ذُرر اللثالی، اثر محمدرضا بن اسماعیل الموسوی  
الشیرازی (۱۲۲۳-۱۳۰۲ ق).

قوامع الاصول، نوشته محمود العراقی النجفی  
(۱۲۴۰-۱۳۰۸ ق). ۲۸

با توجه به حاکمیت شیخ انصاری بر علم اصول و  
نقش پدران وی نسبت به این دانش، حذف قیاس از فرائد  
الاصول تاثیر چشمگیری در حذف این موضوع از علم  
اصول شیعی داشته است، البته باید دانست که شیخ برخی  
مباحث جنبی قیاس را در ضمن بحث انسداد باب علم و  
تعادل و تراجم مطرح کرده است. (ج ۱، ص ۲۵۳،  
۲۹۲، ۲۹۷ و ج ۲، ص ۸۱۶) ممکن است گفته شود با  
عنایت به اتفاق امامیه بر بطلان قیاس، نه تنها شیخ در این  
حذف نباید مواخذه شود، بلکه باید از اصولیان پرسید چرا  
آن را در کتب خود جای داده اند.

جواب این است که گرچه بطلان قیاس نزد امامیه مورد  
اتفاق است، ولی ابعاد مبهم و تاریکی نیز در این موضوع  
وجود دارد که ما را نیازمند به بررسی و کنکاش می کند.  
در اینجا به برخی از آن ابعاد اشاره می کنیم:

۱- قیاس به برخی موضوعاتی که در فقه و اصول  
کاربرد دارد، مرزی نزدیک، تاریک و ناشناخته دارد،  
مانند تنقیح مناط، اولویت اعتباریه و فحوی و ...

قیاس مطرود است ولی تنقیح مناط و برخی دیگر از  
آن عنوانها مورد استناد فقها است.

۲۸. کتابشناسی اصول فقه شیعه، ص ۱۰۰ به بعد.

۲۹. سید محمد اصغری، قیاس و سیر تکوین آن در حقوق اسلام،  
ص ۲۶۷، انتشارات کیهان.



معصومین (ع) نیز قلمداد گردد. ۳۰ همچنین شیخ حر عاملی نیز معتقد است پس از پیامبر (ص) نسخ نیست. ۳۱ بر همین اساس صاحب وسائل، تعارض در برخی روایات را با احتمال نسخ مرتفع می سازد. ۳۲ با این وجود برخی دیگر از صاحب نظران مانند آیه الله العظمی خوئی (ره) وجود نسخ تا زمان ائمه (ع) را پذیرفته اند. ۳۳ برخی احادیث نیز دلالت می کند که در کلام پیامبر (ص) و ائمه وجود دارد. از قبیل:

علی بن ابراهیم بن هاشم عن ابيه عن حماد بن عيسى عن ابراهیم بن عمر اليماني عن ابان بن ابي عياش عن سليم بن قيس الهلالي ... فقال قد سالت فافهم الجواب ... فان امر النبي (ص) مثل القران ناسخ و منسوخ و خاص و عام و محکم و متشابه ... ۳۴ سخن پیامبر (ص) مانند قرآن ناسخ و منسوخ، خاص و عام و محکم و متشابه دارد. ...)

عدة من اصحابنا عن احمد بن محمد بن محمد عن عثمان بن عيسى عن ابي ايوب الخزاز عن محمد بن مسلم عن ابي عبد الله (ع) قال قلت له ما بال اقوام يروون عن فلان و فلان عن رسول الله لا يتهمون بالكذب فيجيبني منكم خلافة قال ان الحديث ينسخ كما ينسخ القرآن. ۳۵

(محمد بن مسلم گوید به امام صادق (ع) عرض کردم: مردمان که متهم به دروغ نیستند از پیامبر (ص) نقل حدیث می کنند اما از سوی شما مطلبی برخلاف آن صادر

بسیاری از فقها نیست، بنابراین بررسی قیاس و طرح آن در اصول فقه شیعه برای تبیین دقیق دیدگاه تشیع و امامیه بسیار بجاست.

اینک نیز می توان این محرومیت را با طرح مجدد مسأله در علم اصول و پرداختن به ابعاد پوشیده و کار نشده آن جبران کرد.

### ج) نسخ

از دیگر موضوعاتی که در کتب اصولی پیش از شیخ مطرح بود، بحث نسخ است.

از «التذكرة باصول الفقه» نوشته شیخ مفید (م ۴۱۳ق) تا «اشارات الاصول» نوشته محمد ابراهیم اصفهانی (م ۱۲۱۶ق)، از معاصران شیخ انصاری، غالب کتب اصول حاوی این موضوع بوده اند. از زمان شیخ انصاری به این طرف، این موضوع در اصول متروک شده است، از چند کتاب معدود از قبیل «درر اللغالی» اثر محمد رضا موسوی شیرازی (۱۲۲۲-۱۳۰۲ق) و «مقاصد اصول» نوشته محمد حسن شریعت سنگلجی (م ۱۳۲۳ق) که بگذریم سایر کتب اصول، این موضوع را حذف کرده اند.

در نسخ، از مباحث مهم کاربردی سخن می رود، از قبیل:

- ۱- جواز نسخ قرآن به خبر واحد.
- ۲- وجود نسخ بعد از پیامبر (ص).
- ۳- نسخ در روایات و ...

اندیشمندان شیعی در این موضوعات توافق رأی ندارند. هر چند پذیرش و عدم پذیرش هر موضوع در استنباط نقش مؤثر دارد.

شهید صدر یکی از عوامل تعارض در احادیث را، وجود نسخ در احکام شرعی می داند، لیکن چون معتقد است نسخ تنها تا پایان عمر پیامبر (ص) وجود داشته، دیگر نمی تواند یکی از اسباب تعارض در احادیث

۳۰. شهید سید محمداقبر صدر، تعارض الادلة، ص ۳۰، المكتبة الاسلامية.

۳۱. وسائل الشیعة، ج ۴، ص ۷۹۵، ب ۵۱، ح ۱۴.

۳۲. همان، ج ۲، ص ۷۹۰، ب ۱۵، ح ۲ و ج ۱۷، ص ۴۳۲، ب ۸، ح ۵ و

ج ۱۶، ص ۲۸۷، ب ۲، ح ۲۱ و ص ۲۸۲، ح ۹ و ص ۷۸، ح ۱ و ج ۱۵،

ص ۱۷۴، ح ۵، ج ۷، ص ۴۴، ح ۵ و ج ۳، ح ۶۰۷ و ص ۲۴۹، ح ۴ و

ج ۲، ص ۷۵۲ و ج ۲، ص ۶۱۷، ح ۲۸ و ص ۵۷۹، ح ۱۲ و ج ۱،

ص ۲۹۸، ح ۶، و ص ۱۹۹، ح ۱۷.

۳۳. محاضرات فی اصول الفقه، ج ۵، ص ۳۱۹.

۳۴. الکافی، ج ۱، ص ۶۳. وسائل الشیعة، ج ۱۸، ب ۱۴، ص ۱۵۲،

ح ۱. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ب ۱۴، ص ۳۳۹، ح ۲۱۵۲ (آل الیت).

۳۵. الکافی، ج ۱، ص ۶۴، ح ۲. وسائل الشیعة، ج ۱۸، ص ۷۷، ح ۴.

بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۲۸، ح ۹.

می شود (وظیفه چیست؟) فرمود:

حدیث مانند قرآن نسخ می شود.

و برخی احادیث دیگر. ۳۶

بر این اساس، بررسی وجود نسخ پس از پیامبر و ائمه و نیز راه شناسایی این امر در مقام اثبات، از ضرورت‌های فقه و اجتهاد است.

و زیبا گفته اند که:

«شناخت ناسخ و منسوخ از ضرورت‌های فقه و اجتهاد است، و آنکه بدون این آگاهی بر مسند رأی و فتوی نشیند خطایی بزرگ را دامن زده است. ۳۷»

(دلالة الأفعال

از موضوعاتی که در کتب اصول پیشینیان مطرح بوده، و از زمان شیخ به این سو تقریباً مطرود شد «دلاله فعل» است.

تا زمان شهید اول در تمام نوشته های اصولی شیعه این مبحث مورد توجه و دقت نظر بوده است.

در الذریعة سید مرتضی (ص ۵۶۲-۶۰۳)، عده الاصول شیخ طوسی (ص ۵۱-۶۴) «الغنیة» اثر ابن زهره، معارج الاصول اثر محقق حلی (ص ۱۱۵-۱۲۳)، مبادی الاصول (ص ۱۶۵-۱۷۳) و تهذیب الاصول (ص ۵۳-۵۶) از کتب اصولی علامه حلی و القواعد و الفوائد نوشته شهید اول (ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۷) این مبحث به چشم می خورد.

اما از آن به بعد فترتی پیش آمد و این موضوع از نوشته های اصولی، به صورت بحثی مستقل حذف شد. تا اینکه مجدداً، سید بحر العلوم (م ۱۲۱۲) در فوائده (ص ۷۵) و سید مجاهد (م ۱۲۴۲) در مفاتیح الاصول (ص ۲۸۷-۲۷۹) و محمدحسین اصفهانی (م ۱۲۶۱) در الفصول (ص ۳۱۴-۳۱۷) آن را احیا کردند مع الاسف این موضوع زمان شیخ انصاری به این طرف برای دومین بار دچار فترت شد، گرچه مرحوم مظفر (م ۱۳۸۴) در جلد دوم اصول الفقه و شهید بزرگوار صدر (م ۱۴۰۰) در الحلقه الثانیة (ص ۱۵۵-۱۵۸) به نحو موجزی بدان پرداخته اند.

به نظر می رسد با توجه به موقعیت و تاثیر شیخ

انصاری بر متاخران خویش، اگر این مسأله در «فراند الاصول» مطرح می شد، دیگران نیز به تبعیت بدان می پرداختند.

سبب آنکه بر وجود این موضوع در علم اصول اصرار می رود و تاسف بر حذف آن داریم این است که برخی مدعی شده اند:

«ان استقراء مواقع الخلاف بین الفقهاء یظهر بجلاء ان من اسباب الخلاف بینهم اختلافهم فی الاحکام المستفادة من الافعال بل لعلی لا اکون مبالغاً اذا قلت: ان الخلاف فی قواعد الافعال هذه هو السبب الاکبر فی الخلاف الفقهی... ۳۸»

(جستجوی موارد اختلاف فقیهان به روشنی نشان می دهد که یکی از اسباب اختلاف نزد آنان اختلاف در احکامی است که از افعال استنباط می گردد، بلکه شاید مبالغه نکرده باشیم اگر بگویم اختلاف در قواعد افعال بزرگترین سبب در تنازعات فقهی است.)

گرچه این سخن قدری مبالغه آمیز است، اما تا حد زیادی قابل قبول است. سلیمان الاشقر افعال را به دو بخش صریح و غیر صریح تقسیم کرده است.

افعال غیر صریح نیز شش دسته است بدین ترتیب: مکاتبه، اشاره، ترک، سکوت، تقریر، قصد انجام کار. ۳۹

۳۶. الکافی، ج ۱، ص ۶۵، ح ۳. وسائل الشیعة، ج ۱۸، ص ۱۵۴، ح ۳.

بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۲۸، ح ۱۰.

۳۷. نورالدین عشر، منهج النقد فی علوم الحدیث، ص ۳۳۷، مکتبة النهضة المصرية مصر.

۳۸. محمد سلیمان الاشقر، افعال الرسول ودلالاتها علی الاحکام الشرعیة، ج ۱، ص ۹. مؤسسة الرسالة، بیروت، دوم، ۱۴۰۸ق-۱۹۸۸م.

۳۹. همان، ج ۲، ص ۱ به بعد.

آن گاه به ذکر نمونه و احکام هر یک پرداخته است. افعال صریح نیز خود به دو قسم تقسیم شده است:

۱- فعل جبلی، یعنی کارهایی که جزء ضرورت‌های زندگی است.

۲- فعل عادی، آنچه بر اساس رسم و رسوم قوم خویش انجام دهند.

۳- فعل دنیوی، از قبیل صنایع، تجارت، زراعت و ...

۴- کارهای خارق العاده.

۵- اختصاصات، کارهای مختص به پیامبر (ص) یا امام.

۶- فعل بیانی، یعنی کاری که روشنگر دستور شرعی باشد.

۷- فعل امثالی، عملی که در راستای امثال فرمان الهی قرار گیرد.

۸- فعل موقت برای انتظار وحی، کاری موقت که منتظر فرمان خداوند باشد.

۹- فعل مرتبط با دیگران، مانند معاملات و ...

۱۰- فعل ابتدایی مجرد، که هیچ قرینه همراه ندارد. ۴۰

سپس به تحقیق این مطلب پرداخته که در کدام یک می‌توان پیامبر (ص) را معیار و اسوه قرار داد و راه‌های احراز هر کدام در مقام اثبات چیست؟

هرچند این محقق بحث افعال را در رأی اهل سنت مورد بررسی قرار داده و بدان جهت آن را مختص پیامبر (ص) کرده است، اما بسیاری از اینها، پرسشها و مسائلی است که امامیه نیز به شکل گسترده‌تر با آن مواجهند، ولی در کتابهای اصولی مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

امید می‌رود اندیشمندان اصول، این مهم را نیز مورد توجه قرار دهند و پژوهش دقیق پیرامون آن انجام دهند.

#### چهار. آرای ویژه در «فرائد الاصول»

۱- اعتقاد به عصمت پیامبر (ص) و ائمه (ع).

«در معرفت پیامبر (ص)، تصدیق پیامبری و راستگویی ایشان کافی است و اعتقاد به عصمت و اینکه از ابتدا تا پایان زندگی متأثر از ملکه عصمت بوده‌اند، لازم نیست.» (ج ۱، ص ۲۸۰)

همین مطلب را نسبت به عصمت ائمه (ع) نیز فرموده

است. و در جای دیگر این مطلب را در ضمن بحث از حدّ ایمان مطرح کرده و در پایان بحث می‌فرماید: «مطلبی را که ما عنوان کردیم و پذیرفتیم، بعدها در سخنان محقق اردبیلی نیز یافتیم.» (ج ۱، ص ۲۸۱)

۲- اطلاقات قرآن در باب عبادات

«آنچه از تدبّر و دقت در مطلقات قرآن در باب عبادات، به دست می‌آید این است که در مقام بیان کیفیت عبادت نیست و آیه «اقیموا الصلاة» تنها بر اقامه نماز و محافظت بر آن تأکید می‌کند. این آیه مانند این جمله است که: «من ترك الصلاة فهو كذا و كذا» و «ان صلوة فریضة خیر من عشرين ألف حجة»، [به تعبیر دیگر] اقیموا الصلاة مثل تأکیدی است که پزشک در استفاده از دارو دارد. گاهی پزشک پیش از تجویز دارو، به بیمار تأکید می‌کند که حتماً از آن استفاده کند و گاهی پس از تجویز، بر استفاده از آن تأکید می‌ورزد.

دستوراتی که در قرآن در زمینه عبادات از قبیل نماز، روزه و حج آمده همه برای تأکید است، با این اختلاف که در برخی موارد تأکید قبل از تشریح عمل، و در برخی تأکید پس از تشریح عمل، آمده و غالباً از قسم دوم است.» (ج ۲، ص ۴۷۵)

نتیجه‌ای که شیخ از طرح این مبحث می‌گیرد این است که در اطلاقات مربوط به عبادات در قرآن اگر در جزئیات چیزی در نماز شک کردیم، نمی‌توانیم برای رفع شک از اصالة الاطلاق کمک بگیریم، زیرا این خطابه‌ها در مقام تشریح و بیان نیستند. هرچند این رأی با مطلبی که در بحث حجیت ظواهر کتاب دارد، چندان سازگار نیست. (ج ۱، ص ۶۵)

۴۰. همان، ج ۱، ص ۲۰۰ به بعد.

گونه که برخی از اصولیان پس از وی چنین می کنند. ۴۱  
و دو چندان دریغ از اینکه به این بخش از «فرائد الاصول»  
تحت عنوان مباحث انسداد) دیگر التفاتی نیست و تدریس نمی شود.

ایشان مباحث اصول دین را دو قسمت کرده اند: دسته ای که اعتقاد بدان واجب است و مشروط به حصول علم نیست یعنی واجب مطلق است و تحصیل علم از مقدمات آن است از قبیل معارف.

دسته ای دیگر واجب مشروط است، یعنی اگر علم حاصل شد اعتقاد بدان واجب است، مانند تفصیل بعضی از معارف. رأی شیخ در قسمت دوم چنین است:

«اقوی آن است که اعتقاد بر طبق گمان واجب نیست، بلکه باید توقف کرد، به دلیل روایات فراوانی که از عمل به غیر علم نهی کرده و به توقف فرمان داده است ... و تفاوت نمی کند که این گمان از خیر صحیح حاصل آمده باشد یا غیر صحیح». (ج ۱، ص ۲۷۴)

شیخ در قسمت اول یعنی معارفی که اعتقاد بدانها واجب است و باید تحصیل علم کرد، معتقد است:

«اگر قدرت تحصیل علم برای مکلف وجود داشته باشد، باید علم به دست آورد و نمی تواند به گمان و ظن اکتفا کند. و مشکل است فردی را که علم ندارد مؤمن محسوب داشت». (ج ۱، ص ۲۸۱-۲۸۲)

و در صورتی که قدرت تحصیل علم برای مکلف نیست و فردی عاجز و قاصر است، تحصیل گمان بر او واجب نیست زیرا چنین شخصی در حقیقت نسبت به ایمان و تصدیق عاجز دارد. (ج ۱، ص ۲۸۴)

### پنج. منابع:

منابع و مأخذی که در تدوین یک متن تحقیقی به کار گرفته می شود، می تواند نشانگر عمق و دامنه تتبع مولف باشد. شیخ اعظم در تدوین «فرائد الاصول» از منابع فراوانی بهره برده است. این منابع منحصر به کتب

۴۱. کتابه الاصول، ص ۳۲۹، آل البیت. مصباح الاصول، ج ۲، ص ۲۳۵.

### ۳- وجوب تفقه در جمیع معارف

وی معتقد است عموماً می که در باب «وجوب تفقه در دین» آمده شامل همه معارف است [و منحصر به تفقه در احکام نیست] زیرا امام (ع) به «آیه «تفر» بر لزوم کوچ کردن، در جهت شناخت امام و امامت استشهاد کرده، (ج ۱، ص ۲۷۶ و ۲۷۹) نتیجه اینکه تفقه در دین تنها به معنای فقیه شدن در فروع است.

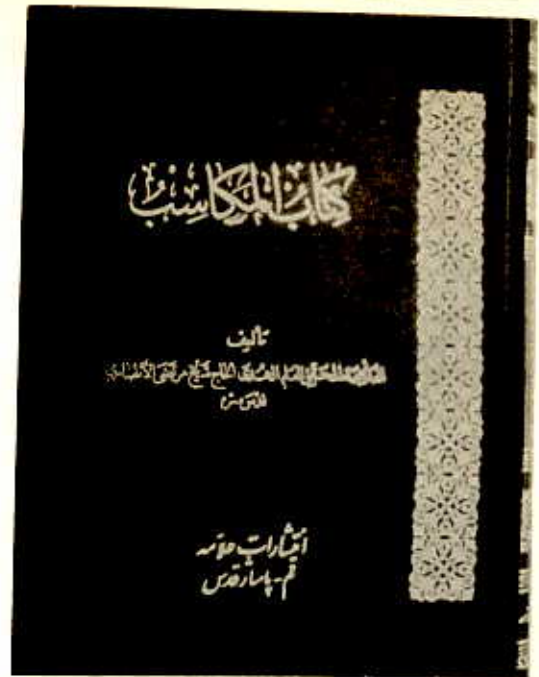
البته شیخ خود متعرض بُعد افراطی این رأی و نظر هم شده، و آن را به دور از انصاف دانسته است:

«بر این اساس گاهی گفته می شود، اشتغال به شناخت خداوند و اولیای او از اشتغال به شناخت مسائل عملی مهمتر، بلکه مقدم است، زیرا عمل به تقلید درست است. بدین جهت فراگیری احکام عملی واجب کفایی است، اما شناخت خداوند و اولیای او چنین نیست. ولی انصاف آن است که چنین امری جز برای فرزندانگانی میسر نیست، زیرا معرفت خداوند و اولیا به فراهم آمدن قوه استنباط مطالب از اخبار و روایات، و قدرت سنجش آن با براهین عقلی، بستگی دارد و کسی که از چنین قوه ای برخوردار شد، در فروع مجتهد و تقلید بر او حرام است». (ج ۱، ص ۲۷۶)

بنابراین برای عموم، اجتهاد در احکام عملی مقدم بر معرفت معارف است.

### ۴- جایگاه تعبد در اصول دین

همان گونه که قبلاً اشاره شد، یکی از ابتکارات شیخ انصاری طرح اعتبار ظن و گمان در اصول دین است. وی تنبیه پنجم از مباحث انسداد را بدان اختصاص داده (ج ۱، ص ۲۷۲-۲۸۲) و در موارد دیگری از «فرائد الاصول» نیز بدان اشاره هایی دارد. (ج ۱، ص ۱۲۴، ۱۳۲، ۱۵۷ و ج ۲، ص ۴۹۲، ۶۷۲) اما دریغ که شیخ بزرگوار این مطلب را در ضمن بحث انسداد قرار داد در حالی که می بایست آن را در خاتمه مباحث حجج و امارات قرار دهد، آن



اصولی نبوده و کتب فقهی، کلامی، حدیثی، رجالی، تفسیری و لغت را نیز دربر می‌گیرد.

در اینجا به معرفی مختصر این منابع می‌پردازیم:

#### الف. کتب اصول

تا زمان شیخ اعظم، بیش از پنجاه اثر مستقل و غیر مستقل در علم اصول از اصولیان شیعی در دست بود که مؤلف بزرگوار از اکثر آنها یاد کرد و سود برده است.

برخی عنوانها که در «فرائد الاصول» نامی از آن به میان نیامده، یا جزوه‌های کوچکی است در خصوص برخی مسائل اصول مانند: رساله الاستلزام و رساله فی مقدمه الواجب اثر محقق خونساری (م ۱۰۹۸ ق)

و یا شرحی مختصر و یا ترجمه‌ای از یک متن اصولی است از قبیل: شرح ملاخلیل (م ۱۰۸۹ ق) بر «عدة الاصول» و ترجمه «معالم الدین» اثر ملاصالح مازندرانی (م ۱۱۲۰ ق).

وی علاوه بر نوشته‌های اصولی شیعه، از برخی کتب اصول اهل سنت نیز استفاده کرده است.

اینک به معرفی این کتب می‌پردازیم:

#### ۱- کتب اصول شیعه:

«الذریعة الی اصول الشیعة»، «رسائل الشریف

المرتضی» سید مرتضی (م ۴۳۶ ق).

«عدة الاصول» شیخ الطائفة (م ۴۶۵ ق).

«الغنیة» ابن زهره (م ۵۵۸ ق).

«معارج الاصول»، المعبر «محقق حلی (م ۶۷۶ ق).

«مبادئ الوصول الی علم الاصول»، تهذیب

الاصول «نهاية الاصول» علامه حلی (م ۷۲۶ ق).

«غایة البادی فی شرح المبادئ» از محمد بن علی

الجرجانی (م ۷۲۸ ق).

«منیة اللیب فی شرح التهذیب» از سید مرتضی

ضیاء الدین حلی (م ۸ ق).

«القواعد و الفوائد»، «ذکر الشیعة» از شهید اول

(م ۷۸۶ ق).

«تمهید القواعد» از شهید ثانی (م ۹۶۵ ق).

«معالم الدین» از حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ ق).

«زبدة الاصول» از بهاء الدین العاملی (م ۱۰۳۱ ق).

«غایة المامول» فی شرح زبدة الاصول» از الفاضل

الجواد الکاظمی (م ۱۰۳۲ ق).

«الفوائد المدینة»، «الفوائد المکیة» از ملا محمد امین

استرآبادی (م ۱۰۳۳ ق).

«الوافیة» از فاضل التونی (م ۱۰۵۹ ق).

«فصول المهمة» از محمد بن الحسن الحر العاملی

(م ۱۱۰۴ ق).

«حاشیة علی شرح مختصر الاصول» از جمال الدین

الخونساری (م ۱۱۲۵ ق).

«شرح وافیة الاصول» از سید صدرالدین رضوی قمی

(م بین ۱۱۵۰ و ۱۱۶۰ ق).

«الحدائق الناضرة»، «الدرر النجفیة» از یوسف

البحرانی (م ۱۱۸۶ ق).

«الرسالة الاستصحابیة» از وحید بهبهانی (م ۱۲۰۶ ق).

«فوائد بحر العلوم» از محمد مهدی بن مرتضی

الطباطبایی (م ۱۲۱۲ ق).

«کشف الغطاء» از جعفر کاشف الغطاء (م ۱۲۲۷ ق).

«فوائین الاصول» میرزا ابوالقاسم قمی (م ۱۲۳۲ ق).

«کشف القناع» محقق کاظمی (م ۱۲۳۴ ق).

«عوائد الایام»، «مناهی الاحکام» از مولی احمد

نراقی (م ۱۲۴۴ ق).

«هدایة المسترشدین» محمدتقی الاصفهانی (م ۱۲۴۸ ق).

«الفصول» محمد حسین الاصفهانی (م ۱۳۶۱ق).

۲- کتب اصول اهل سنت:

«المستصفی فی اصول الفقه» از ابو حامد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ق).  
شیخ از غزالی مستقیماً نقل نکرده و

برخی سخنان غزالی را از نهاییه علامه نقل کرده است.

«مختصر الاصول» ابن حاجب (۵۷۰-۶۴۶ق).

«شرح مختصر الاصول» از عبدالرحمن ایچی  
عضدی (۷۰۱-۷۵۶ یا ۷۰۰-۷۶۰ق).

«تعلیقه بر مختصر الاصول» از مسعود بن عمر  
فتنازانی (۷۱۲ یا ۷۲۲-۷۹۱ یا ۷۹۲ق).

ب. کتب فقه

تعدادی از کتب ذکر شده در بند الف جزء منابع فقهی  
نیز محسوب می شوند زیرا بخشی از آن کتابها به مباحث

اصول و بخش دیگر به مباحث فقهی اختصاص دارد. از  
نیل الغنیة، المعبر، القواعد و الفوائد، تمهید القواعد،

الحدائق الناضرة، الدر النجفیة، كشف الغطاء، عوائد الایام.  
اما سایر منابع فقهی که شیخ انصاری از آنها یاد کرده

است عبارتند از:

«الخلافة» و «النهاية» از شیخ طوسی (م ۴۶۰ق).

«السرائر» و «خلاصة الاستدلال» از ابن ادریس (م ۵۹۸ق).

«شرايع الاسلام» و «المسائل المصرية» از محقق  
حلی (م ۶۷۶ق).

«قواعد الاحكام»، «متهى المطلب»، «تذكرة  
الفقهاء» و «نهاية الاحكام» از علامه حلی (م ۷۲۶ق).

«ایضاح الفوائد» از فخر المحققین (م ۷۷۱ق).

«الدروس الشرعية»، «الالفیة» و «المقاصد العلیة» از  
شهید اول (م ۷۸۶ق).

«الموجز» ابن فهد (م ۸۴۱ق).

«شرح الموجز» از مفلح بن حسن صیمری (م ۸۸۷ق).

«جامع المقاصد»، «فوائد الشرايع یا تعلیق الشرايع»  
و «الجعفریة» از محقق ثانی (کرکی) (م ۹۴۰ق).

«مسالك الافهام»، «روض الجنان»، «الروضة

البهية» و «شرح الفیة» از شهید ثانی (م ۹۶۶ق).

«العقد الظهماسی یا العقد الحسینی» از حسین بن  
عبدالصمد العاملی (م ۹۸۴ق).

«مجمع الفائدة و البرهان» مقدس اردبیلی (م ۹۹۳ق).

«مدارك الاحكام» از سید محمد عاملی (م ۱۰۰۹ق).

«الحبل المتین» و «مشرق الشمسین» از بهاء الدین  
العاملی (م ۱۰۳۰ق).

«ذخيرة المعاد» و «كفاية الاحكام» محقق سبزواری  
(م ۱۰۹۰ق).

«مشارك الشمسوس» محقق خونساری (م ۱۰۹۸ق).

«شرح الروضة» از علی بن محمد عاملی سبط شهید  
(م ۱۱۰۳ق).

«كشف اللثام» فاضل هندی (م ۱۱۳۷).

«رسائل» وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵).

«المناهل» از سید محمد مجاهد (م ۱۲۴۲ق).

ج- کتب حدیث

«بصائر الدرجات» از ابن فروخ الصفار (م ۲۹۰ق).

«المحاسن» از احمد بن عبدالله البرقی. (م ۳ق).

«قرب الاسناد» از الحمیری القمی (م ۳ق).

«تفسیر العیاشی» (م ۳ق).

«الكافی» از محمد بن یعقوب الكلینی (م ۳۲۹ق).

«الامالی»، «ثواب الاعمال»، «التوحید»،

«الخصال»، «كمال الدين»، «عیون اخبار الرضا(ع) و

«معانی الاخبار» از شیخ صدوق (م ۳۸۱ق).

«تفسیر القمی» از علی بن ابراهیم القمی (م ۴ق).

«نهج البلاغة» سیدرضی (م ۴۰۶ق).

«امالی شیخ مفید» (م ۴۱۳ق).

«تهذیب الاحكام»، «الاستبصار» و «الغیبة» از شیخ  
طوسی (م ۴۶۰ق).

«الاحتجاج» از ابو منصور الطبرسی (م ۶ق).

«عوالی اللالی» از ابن ابی جمهور الاحسانی (م ۹ق).

«اربعین» شیخ بهائی (م ۱۰۳۰ق).

«وسائل الشیعة» و «فوائد الطوسیة» الحر العاملی  
(م ۱۱۰۴ق).

## نکته

ناصرالدین انصاری

در نخستین صفحه کتاب ارزشمند و گرانبسنگ «زندگی و شخصیت شیخ مرتضی انصاری» به شعری درباره شیخ انصاری - قدس سره - برخوردیم که آن را به منظومه رجالی علامه سید حسین بروجردی (م ۱۲۷۶ق) به نام «نخبة المقال» استاد داده بود. آن شعر چنین است:

وابن الامین شیخنا الانصاری  
شیخ فقیه قدوة الابرار

اما هرچه در کتاب نخبة المقال و شرح ارزنده آن «بهجة الامال» نوشته علامه ذوفنون آیت الله حاج ملاعلی علیاری (م ۱۳۲۷ق) جستجو کردم، به این شعر و به زندگی شیخ اشارتی نرفته بود. به دنبال فحص و جستجو در کتابهای تراجم، چنین روشن شد که این شعر از سروده های علامه محدث حاج شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق) بوده و دنباله آن نیز چنین است:

عنه الحسين شیخنا الاستاد  
لقوته «قد ظهر الفساد»

(ای: یروی عنه شیخی الحاج میرزا حسین النوری) مصراع اوّل اشاره به روایت نمودن مرحوم حاج میرزا حسین نوری از شیخ اعظم و مصراع دوم اشاره به ماده تاریخ فوت شیخ انصاری در ۱۲۸۱ق است.

(۱) فوائد الرضویة، ص ۶۶۴ و فیض العلام فی وقایع الایام، ص ۲۷۲. مرحوم محدث قمی در هر دو کتاب تصریح کرده که این اشعار از آن اوست و می گوید: «وقد نظمته بقولی»

«بحار الانوار» محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ق).  
«شرح تهذیب» از سید نعمت الله جزائری (م ۱۱۱۲ق).  
دکتاب کلام  
«اعتقادات الصدوق» از شیخ صدوق (م ۳۸۱ق).  
«الفصول المختارة» از شیخ مفید (م ۴۱۳ق).  
«نهج المسترشدين» از علامه حلی (م ۷۲۶ق).  
«شرح باب حادی عشر» از فاضل مقداد حلی (م ۸۲۶ق).  
«عصرة المنجود» از علی بن محمد النیاطی العاملی (م ۸۷۷ق).

هـ - کتب رجال

«رجال ابن غضائری» از احمد بن حسین بن عبیدالله (قرن ۵).

«خلاصة الاقوال» از علامه حلی (م ۷۲۶ق).

و - کتب تفسیر

«مجمع البیان» از ابوعلی الطبرسی (م ۵۴۸ق).

ز - کتب لغت

«المصباح» از اسماعیل بن حماد الجوهری (م ۳۹۳ق).

«المصباح المنیر» از محمد بن علی المفسری

القیوی (م ۷۷۰ق).

«القاموس المحيط» فیروزآبادی (م ۸۱۷-۷۲۹).

ح - کتب دایرة المعارف

«لسان الخواص» از محمد بن الحسن

القزوینی (م ۱۰۹۶ق). ۴۲

۴۲. شیخ آغا بزرگ تهرانی در «الذریعه»، ج ۸، ص ۳۰۲، این کتاب را دایرة المعارفی می داند که تا آن روزگار نظیرش نالیف نشده بود.